

КАТЕГОРІЯ СОВІСТІ В ПОСТКЛАСИЧНОМУ ПСИХОЛОГІЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ МЕХАНІЗМ ВИХОВАННЯ

Совість як особистісна властивість і духовна цінність є найбільш вживаною у спілкуванні людей та при оцінці їхніх стосунків. Це є свідченням того, що совість виступає центральною сутнісною характеристикою особистості, показником її різнобічної зрілості. Все ж незважаючи на широке науково-практичне використання категорії совісті, вона, на жаль, залишається концептуально невизначеною, по-різному інтерпретується, що безпосередньо відбивається на її особистісно перетворювальній дієвості. Психологічна наука у результаті цього не в змозі коректно розкрити глибинну природу, місце і роль совісті у особистісній структурі суб'єкта, а педагогічна практика не володіє адекватними засобами її виховання та розвитку у підростаючої особистості.

1. Традиційні погляди на совість

Уявлення про совість початково було сформульовано у філософії, оскільки це утворення є етичною категорією. Не залишилась осторонь проблеми совісті й психологія, яка усі етичні конструкти розглядає під власним кутом зору, тобто як внутрішні надбання особистості. Спрямований аналіз традиційних філософських і психологічних визначень совісті дозволив нам сформулювати ряд її сутнісних версій.

Версія 1. Совість як детермінуючий фактор морального саморозвитку особистості

Філософський тон у визначенні совісті задав І. Ільїн. “Совість, – на його думку, – характеризує здатність особистості здійснювати моральний

самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки і вимагати від себе їх виконання, робити самооцінку здійснюваних вчинків” [4, 179]. Така дефініція совісті повторюється й у філософському енциклопедичному словнику, щоправда, без посилання на його автора [10, 620].

В інших філософських тлумаченнях совісті як морального самоконтролю пояснюється, що цей самоконтроль проявляється у формі “усвідомлення переживання (“докори сумління”) особистістю свого ставлення до моральних норм свого соціального середовища, всього суспільства, відповідності своїх вчинків, вимогам цих норм” [6, 236]. Таким чином, у визначенні совісті на філософському рівні до її структури включається й почуття провини, механізмом якої й є самодокір. Філософські визначення совісті все ж не дають відповіді на питання – яка її внутрішня (в істотних характеристиках) структура, що дозволяє їй здійснювати моральні перетворення особистості?

Версія 2. Совість як психологічна калька її філософського визначення

Філософське уявлення про совість згодом підхопила і психологія. У сучасних психологічних словниках наводиться якраз цитоване нами філософське визначення совісті [7; 9]. Звичайно, що таке пряме запозичення не є продуктивним актом і свідчить про методологічну недбалість деяких науковців.

Версія 3. Совість як еквівалент Я-концепції особистості

Такої наукової позиції дотримується О. Ковальов. Він розглядає совість як емоційно-оцінне ставлення особистості до власних вчинків. “Це ставлення, – наголошує вчений, – виникає внаслідок глибокого засвоєння й прийняття норм моралі, як результат перетворення об'єктивних вимог суспільства до поведінки особистості у особисту потребу суб'єкта у певному образі життя... Переживання совісті спочатку пов'язано з конкретною ситуацією проступка, асоціюється з уявленням про покарання; звідси воно

виступає у формі страху і сорому перед близькими... Такий рівень розвитку совісті властивий, наприклад, молодшому школяру. Зрілим проявом совісті є таке переживання, яке спонукає до морально-справедливої поведінки. У випадку відхилення від прийнятих принципів поведінки має місце переживання сорому переш за все перед собою (це точніше, не сором, а провина – І. Б.), що штовхає до самоосудження і самовиправлення” [5, 158-159].

На нашу думку, це доволі теоретично не чітка позиція щодо розвитку і функціонування совісті. Вона не дає підстав педагогу для відповідної методичної діяльності з цією категорією.

Версія 4. Совість як замітник моральної свідомості особистості

Важко погодитися з надзвичайно розширеним визначенням совісті, запропонованим К. Платоновим. Він наголошує, що це “поняття моральної свідомості, переконаність у тому, що є добро і зло, усвідомлення і почуття відповідальності людини за свою поведінку” [8, 134].

Версія 5. Совість як природний запобіжник від аморальних діянь особистості

Цю глибоко суб’єктивну позицію, оскільки вона не підтверджується будь-якими науковими даними, започатковує В. Шадріков. На його погляд, “моральні норми стають особистісно значущими у незначній частини суспільства, для більшості це зовнішній стимул, що визначає характер поведінки. У цих умовах природа мусила була попідквалуватися про додаткові гарантії моральної поведінки. Таким гарантом виступила совість” [13, 76]. На нашу думку, це приклад надзвичайно простого вирішення досить складної проблеми. Тут істотно применшується роль процесу виховання у розвитку духовності особистості, особливо тієї виховної моделі, яка за своїми принципами і психологічними механізмами й технологіями забезпечує повноцінний особистісний розвиток школяра.

Версія 6. Совість як ключ від підсвідомої духовної інстанції

Таке тлумачення належить В. Франклу. Сівість вiн визначає як iнтуїтивну (несвiдому) здiбнiсть, що вiдкриває сенси будь-яких ситуацiй у тому числi навiть такий сенс, який може суперечити цiнностям, що склалися, коли цi цiнностi вже не вiдповiдають швидко змiнним ситуацiям. На його думку, совiсть – це орган сенсу, тому совiсть може дезорiєнтувати людину. В. Франкл приписує совiстi (оскiльки вiн вважає її iнтуїтивною) функцiю несвiдомого вiдкриття моралi (духовностi). Тож совiсть має справу не з дiйснiстю, а лише з можливiстю. Звiдси завдання совiстi – “вiдкрити людинi те, що потрiбно... Тiльки совiсть може немов би узгодити “вiчний”, загальний моральний закон з конкретною ситуацiєю конкретної людини” [11, 94]. В. Франкл робить висновок, що совiсть укорiнена у духовному несвiдомому людини, тому вона завжди моральна: їй не властиве почуття терзання.

Тож у В. Франкла аспект спрямованого виховання людини знiмається, оскiльки “провiдником, що веде людину у її вiдповiдях на питання, поставленi життям, виступає її совiсть” [11, 190].

Ми повнiстю вiдмежовуємося вiд такого уявлення про совiсть, оскiльки всю духовнiсть вiддавати на вiдкуп пiдсвiдомого – це досить спрощений пiдхiд до розвитку особистостi.

Версiя 7. Мислення як дублiкат совiстi

У деяких захiдних гуманiстичних психологiчних концепцiях провина розглядається не лише поза контекстом совiстi, а й сама ця категорiя заперечується як складова психологiчної структури суб'єкта. Її мiсце у регулятивно-поведiнковiй функцiї провини має займати розумовий компонент психiчної органiзацiї iндивiда. “Провина з'являється, коли ви порушуєте загальний порядок iснування – порядок, щодо якого ви знаєте, що вiн є основою вашого i всього людського iснування... М. Бубер виокремлює три етапи поведiння з екзистенцiйною виною. Перший полягає в тому, щоб висвiтлити (усвiдомити – I. Б.) її. “Я тепер зовсiм не такий, та все ж таки я зробив це”. Другий етап – наполягання на вказаному висвiтленнi, на вiдмiну

від простого його допущення. На третьому етапі я відновлюю порушений порядок існування там, де можу це зробити” [12, 97].

Тут перевага надається процесам розмірковування й самопереконавання. Така позиція започаткована ще Сократом, який у відношенні “мислення – почуття” перевагу надавав першому з них. З огляду на це, будь-які відхилення особистості від соціально прийнятих норм спричиняються, на його думку, недостатнім осмисленням ситуації, у якій це відхилення відбулося. Сучасні ж уявлення про це відношення, не заперечуючи сили інтелекту, не вважають його однозначно вирішальним у мотивації дій і вчинків особистості: тут все-таки й емоційні переживання можуть часто-густо практично утверджувати свій вибір.

Версія 8. Совість як провина

Ряд зарубіжних авторів (І. Чайлд, Дж. Уайтінг) совість прирівнюють до “здібності переживати провину”(Див.: [3, 377]). Р. Джонсон визначає “совість як стійкість до спокуси” (Див.: [3, 186]). За О. Маурером “совість являє собою, з одного боку, здатність встояти перед спокусою, а з другого – здібність до каяття, тобто здібність переживати провину” (Див.: [3, 186]). Остання при цьому розглядається як структурний компонент совісті, а сама вона тлумачиться комплексом здібностей.

Версія 9. Совість як засіб попередження відхилень особистості від моральних норм

Ми схильні приєднатися до визначення совісті, яке запропонував З. Фрейд: “Совість – внутрішнє сприйняття недопустимості певних бажань, з акцентуванням того, що ця недопустимість безсумнівна і не потребує доказів” (Див.: [9, 618]). При цьому ми заперечуємо сутність психологічного механізму совісті, на якому наголошує вчений. Совість, згідно з ним, “може бути усвідомлена як особлива психічна інстанція, яка має призначення забезпечити нарцистичне задоволення, що виходить від Зверх-Я, і з метою цього неперервно спостерігає за дійсним Я і порівнює його з ідеалом” (Див.: [9, 618]).

Переїнявши від філософії судження про совість як здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, психологія обійшла увагою те, про який саме вид самоконтролю йдеться. Тут слід виходити з того, що розрізняють спрямовуючий, процесуальний і результативний види самоконтролю, що мають різні функції. Згідно з більшістю тлумачень про те, що совість може проявлятися у формі емоційних переживань, зокрема докорів сумління, можна стверджувати: під моральним самоконтролем як атрибутом совісті розуміється якраз результативний вид самоконтролю.

Переважна більшість дослідників традиційно вважала, що головним фактором розвитку совісті виявляється моральне виховання, формування соціально зрілої особистості, тобто почуття совісті є похідним від загального розвитку особистості. Таким чином, у цьому питанні утверджується прямий причинно-наслідковий процес: якщо особистість морально вихована, то вона й є носієм совісті. На нашу думку, це дещо спрощене наукове уявлення. *Моральна вихованість є лише необхідною умовою для становлення совісті.*

Зауважимо у цьому зв'язку, що згадана традиційна точка зору на генезис совісті відображала існуючий на той час загальний стан психологічного розуміння цього утворення, недостатню глибину занурення у його розвивальний механізм. Такою аргументацією можна пояснити й долучення до структури совісті почуття провини, а то й ототожнення їх. Дійсно, якщо совість ототожнити з моральним розвитком особистості через причинно-наслідковий зв'язок, то почуття провини сприяє йому, і вона логічно виступає структурним компонентом совісті як психологічної системи. Така позиція на певному етапі наукового пошуку підтримувалась і нами [1, 592]. Все ж, розкривши властивий совісті внутрішній пояснювальний механізм її становлення лише у її попереджувальній від нормативно-ціннісного відхилення функції, доцільно констатувати, що провини, не входячи у структуру совісті, є допоміжним засобом її зміцнення, а отже і стійкості. Відтак, немає наукових підстав стверджувати, що совість

може переживати докір. Це переживання властиве якраз почуттю провини, яка має справу з тими чи іншими проступками особистості.

Розглянуті нами філософсько-психологічні визначення совісті, незважаючи на те, що дехто з їх авторів говорить про совість як поняття, не відповідають цьому рівню осмислення даного явища. Річ у тім, що наукове поняття кожний предмет, річ, явище чи подію фіксує не як стале утворення, а як процес, розкриваючи його механізм, тобто спосіб виникнення, становлення, побудови. Якщо виходити з такого розуміння наукового поняття, то всі розглянуті нами визначення совісті – це лише емпіричні конструкти, тобто уявлення про це психологічне утворення, які не дозволяють науково обґрунтовано його створювати.

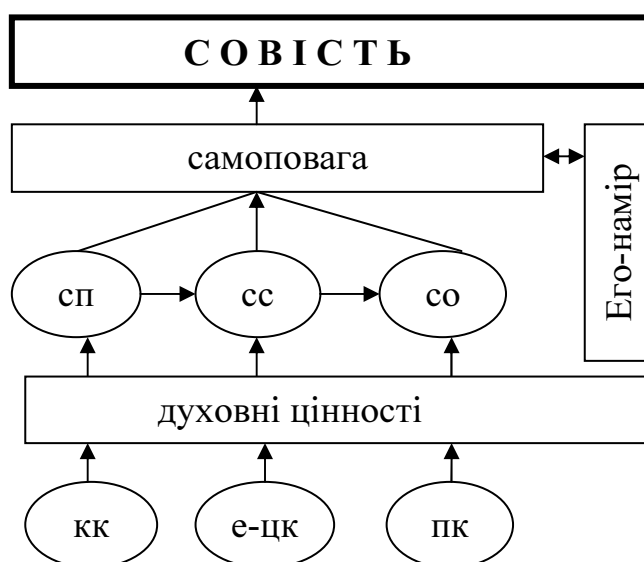
2. Совість як соціокультурний феномен

Совість, на нашу думку, доцільно віднести до культурних надбань особистості. Як стверджував Л. Виготський, незважаючи на те, що всі культурні утворення мають біологічне підґрунтя, вони є результатом процесів навчання і виховання як входження особистості у культуру і оволодіння нею. Звідси – продуктивною щодо совісті може бути лише та ідея, яка передбачає її науково доцільне виховання у онтогенетичному вимірі.

Необхідною умовою виховання почуття совісті є не просто моральна вихованість особистості (на якій наголошує ряд дослідників – О. Ковальов, К. Платонов), а володіння нею системою духовних цінностей, які виникають на основі єдності механізмів свідомості й самосвідомості. У цьому зв'язку під духовною цінністю (на рівні наукового поняття) розумітимемо психологічне новоутворення, що відображає безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену змістовну сферу людського і природного довкілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює й утверджує себе, своє Я, і в результаті цього ця сфера стає простором його суспільно ціннісної життєдіяльності.

Послідовне формування усіх сутнісних складових, які фіксуються цим поняттям й призведе до розширення наявної духовної структури особистості за рахунок цього утворення. Саме ж воно практично функціонує як духовна здібність особистості.

Сформулюємо тепер наукове поняття совісті, яке відповідає вищеописаним вимогам до нього. **Совість – це актуалізована суперечлива єдність самоповаги і Его-наміру, яка попереджує у особистості відхилення від духовно-моральних приписів.** Спосіб (механізм) спрямованого виховання у підростаючої особистості почуття совісті можна подати схематично (рис. 1).

кк – когнітивний компонент	сп – самопізнання
е-цк – емоційно-ціннісний компонент	сс – самохвалення
пк – поведінковий компонент	со – самооцінка
	→ логіка зв'язку

Змістовне наповнення вичлених процесуальних компонентів тієї чи іншої духовної цінності здійснюється на основі узагальненого способу дії, яка й утримує наукове поняття “духовна цінність”. Сформована духовна цінність як результат засвоєння трьох компонентів є основою того, щоб особистість пізнала себе (у новій якості), схвалила себе за це духовне

надбання та самооцінила. У результаті такої внутрішньої самодіяльності у неї й виникає повага до себе як певне самоствавлення, що глибоко переживається.

Далі нам слід дати відповідь на головне питання – за яких умов між самоповагою і Его-наміром як поштовхом до порушення духовно-морального припису виникає внутрішній зв'язок? Зауважимо, що лише за встановлення певного відношення між ними може виникнути взаємодія, яка й попередить у особистості відхилення від того чи іншого духовно-морального припису, тобто реально спрацює почуття совісті.

Якщо таке відношення не відбудеться, процеси самоповаги і Его-наміру протікатимуть незалежно один від одного. Процес самоповаги взагалі не актуалізується, а Его-намір, не зустрівши внутрішніх перепон, реалізується у конкретному проступку.

Щоб попередити таку ситуацію, усі духовно-моральні цінності необхідно виховувати не автономно, коли вихованець усвідомлює зміст однієї цінності, позитивно переживає спосіб моральної дії, який утримує цей зміст, і реалізує його у відповідному вчинку, а у формі антиномії (протилежностей). Наприклад, щедрий – скупий, великодушний – малодушний і т. ін.

За такого способу оволодіння вихованцем духовною цінністю між самоповагою, яка виникла у тому числі й на основі щедрості, та наміром до прояву скупості утворюється асоціативний зв'язок за подібністю. Намагаючись реалізувати суспільно несхвальний намір, він актуалізує ситуацію оволодіння моральною вимогою проявляти щедрість у контексті недопущення скупості.

У результаті внутрішньої боротьби між суспільно несхвальним наміром і самоповагою остання й зможе блокувати цю негативну спонуку на її початковому етапі-намірі. Це й виступить реальною дією почуття совісті вихованця.

Ідея совісті як психологічного утворення (цінності), що попереджує проступки особистості, за умови зіткнення у її внутрішньому плані

самоповаги й Его-наміру видається у першому наближенні вірною. Все ж вона потребує певних уточнень.

По-перше, моральні цінності як афективно-когнітивні структури, на основі яких формується самоповага (ціннісне ставлення особистості до себе), мають бути обов'язково узагальненими, тобто стати єдиним смисло-ціннісним показником розвитку особистості. Таким показником є почуття любові, на якій вона вибудовує своє духовно-моральне життя в цілому і кожний вчинок зокрема. Особистість, якій властиве це почуття, любить і поважає дійсні суспільно-значущі блага. У процесі ж її добродійного життя ці блага ще більше збагачуються.

У той же час таку ж тенденцію до узагальнення мають і негативні моральні утворення особистості. За відсутності науково досконалого виховання чи за негативних впливів соціального оточення особистість може любити лише аморальні цінності: вони видаються їй дійсними благами. Більше того, до суспільно значущих цінностей така особистість може ставитись з презирством. Зважаючи на цю тенденцію, метою виховного процесу має виступити її блокування, недопущення такого узагальнення.

По-друге, і до негативних утворень у особистості необхідно сформувати презирство як узагальнене ставлення. Таким чином, для морально розвиненої особистості любов і презирство виступлять конкуруючими сторонами у породженні дії совісті. Розкриємо механізм цього психологічного протистояння. Як ми вже наголошували, коли виникає Его-намір як спокуса відхилення від моральної норми, за законом асоціації за подібністю у особистості відтворюється ситуація виховання певної моральної цінності у контексті відповідної негативної риси. Важливо, щоб за такого відтворення та чи інша моральна цінність була пов'язаною з узагальненим позитивним утворенням – любов'ю. Слід очікувати, що у зіткненні Его-наміру і моральної цінності перевага буде на боці останньої, адже вона володіє більшою смисло-ціннісною силою. Однак гальмування Его-наміру не є актом симультанним: він розгортається як мислительний процес. Йдеться

про моральне самоуправління, за якого максимально активізується розумовий потенціал особистості.

Думка особистості спрямовується на те, щоб не допустити сформованій духовно-моральній структурі підпасти під владу певної моральної вади і не допустити, щоб розум підкорився їй. Стан, за якого у внутрішньому процесі домінує розум, є показником стійкості свободи особистості. Такий за перебігом процес зіткнення двох психологічних протилежностей і призводить до функціонування совісті як морального самоконтролю особистості, що попереджує відхилення від моральних норм.

Запропонований нами механізм виховання совісті дозволяє стверджувати, що лише у попереджувальній функції вона займе автономне місце у системі психологічних категорій без вираженої експансії з її боку, чи, навпаки, поглинання ними, як це відбувається нині.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
2. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності / І. Д. Бех. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.
3. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.
4. Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин. – М.: Республика, 1993. – 431 с.
5. Ковалев А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалев. – М.: Просвещение, 1970. – 391 с.
6. Коммунистическое воспитание: словарь / Под общ. ред. Л. Н. Понамарева, Ж. Т. Тощенко. – М.: Политиздат, 1982. – 302 с.
7. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431.
8. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий К. К. Платонов. – М.: Высшая школа, 1984. – 175 с.
9. Словарь практичного психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, М.: Изд-во АСТ, 2003. – 800 с.
10. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
12. Фрідман М. Роль філософії у гуманістичній психології / М. Фрідман // Гуманістична психологія. Антологія в 3-х т. – Т. II. – К.: Пульсари, 2001. – С. 89-99.

13. Шадриков В. Д. Происхождение человечности / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 1999. – 200 с.

І. Д. Бех. Категорія совісті в посткласичному психологічному осмисленні

На основі теоретичного аналізу вичленено дев'ять дефінітивних версій почуття совісті, розкрито їх зміст та сформульоване авторське ставлення. Запропоноване наукове поняття совісті як соціокультурного феномену та концептуальний механізм її спрямованого виховання.

Ключові слова: совість, самоповага, духовні цінності, спрямоване виховання.

И. Д. Бех. Категорія совісті в посткласичному психологічному осмисленні.

На основе теоретического анализа выделено девять дефинитивных версий чувства совести, раскрыто их содержание и сформулировано авторское отношение. Предложено научное понятие совести как социокультурного феномена и концептуальный механизм ее целенаправленного воспитания.

Ключевые слова: совесть, самоуважение, духовные ценности, целенаправленное воспитание.

I. D. Bekh. The Notion of Conscience in the Postclassical Psychological Understanding

The article deals with the nine definitive versions of the sense of conscience based on the theoretical analysis. The contents of these versions and author's attitude are discovered. The scientific concept of the conscience as a sociocultural phenomenon is defined. The conceptual technique of the purposeful education of conscience is suggested.

Key words: conscience, self-respect, intellectual values, purposeful education.